

ԲԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ԱՆԻՒ ԻՄ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

Թ. ԹՕՐԱՄԱՆԾԱՆԻ

ԱՆԻ ԲԱՂԱՔ ԹԷ՛ ԱՄՐՈՑ

Դ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՇՐՋԱՆ

Ինչպէս ընդհանուր Հայաստանի մէջ 4-րդ էն մինչև 7-րդ դարու վերջը, այնպէս ալ Շիրակի Բագրատունի շրջանը ոչ միայն զեղարուեստական այլև մեծագործութեան շրջան է: Թէև Շիրակի յետագայ շրջաններ ալ զեղարուեստի զարգացման տեսակէտով ետ չի մնացին, նոյն իսկ մի քանի ճիւղերու մէջ աւելի զերազանցեցին, սակայն Բագրատունիներու նման մեծամեծ յիշատակարաններ չի թողուցին: Յետիններուն մէջ աւելի զարգացաւ նկարչութիւնը և մասնաւորապէս մանրանկարչական արուեստը:

Բագրատունիք բաղդատմամբ իրենց անձուկ երկրին և փոքրաթիւ ժողովրդեան, մեծագործութիւն ըսուելու արժանի յիշատակներ շատ թողեր են, որոնց մէկ քանին այստեղ յիշատակելով պիտի բաւականանամ:

Աշոտ Ողորմածի վերագրելի մնացորդներ Անիի մէջ գտնել շատ դժուար է բացի մզկիթի մօտէն դէպի Մաղկոցաձոր ձգող պարիսպը և քանի մը հատուկոտոր մասեր արքունիքի մէջ (միջնաբերդ), որոնցմէ մէկը, ինչպէս վերև խօսեցայ, արքունիքը քաղաքէն բաժնող հաստ պատն է որ մասամբ պալատի հիւսիսային ճակատն էր: Աշոտին կարելի է վերագրել պալատի արևմտեան դուռը իր հնադարեան ոճի քանդակագործութեամբ և ջրամբարը: Եթէ իսկապէս ջրամբարը Աշոտի գործ լինելը կը հաստատուի, այն ատեն ջրամբարէն աւելի յիշատակութեան արժանի գործ է ջրմուղը, որուն միջոցաւ Ալաճա լեռան ստորոտներէն ջուրը կը հասնէր մինչև Անի և կը բարձրանար պալատի բարձրունքներուն վրայ: Ուշադրութեան արժանի էր ջրմուղի որոշ մասերուն շին-

ուածքի կերպը, որնոր նախընթաց տարիները պր. Ն. Մառի պետականերով բացուեցաւ, կային տեղեր որ թրծած հողէ խողովակները ջրի ուժեղ ճնշումներէն անփնաս պահելու համար կրկնակի բարէ խողովակի մէջ ամփոփած և մաքուր կրաշագանով պնդացուած էին:

Ամբողջական պտկատի մասին պիտի հրաժարիմ առ այժմ գրելէ, որովհետեւ այսպիսի այլանդակուած վիճակի մէջ մեզ հասած է որ, զժուար է դանադանել անոր մէջ իւրաքանչիւր բնականոնորու առանձին շինածները կամ կատարած փոփոխութիւնները: Ինչ որ Աշոտի կամ Գագիկ Ա.ի վերագրել հաւանական էր, արդէն գրեցի, կը մնայ հիւսիս արեւելեան կողմի մէկ մեծ դահլիճը որ նոյնպէս հաւանորէն վերագրելի է Գագիկ Ա.ի, որուն մէջ փոփոխութիւններ եղեր են Յունաց տիրապետութեան օրով. իսկ մահմանականներու և Զաքարեաններու վերագրելի մասերուն համար կը գրեմ իր կարգին:

Սմպատի ընդարձակ պարիսպը հիւսիսային կողմի ձեռագործ խրամներով միասին ըստ ինքեան մի մեծագործութիւն է նահանգապետի մը չափ սահման և բնակչութիւն ունեցող թագաւորի մը համար:

Չեմ սխալիր եթէ ըսեմ որ մօտաւորապէս 2500 մէթրէն աւելի երկարութեամբ պարիսպ է շինուած Սմպատի ձեռքով քաղաքի շուրջը առնուազն 8—10 մէթր բարձրութեամբ և մէկ մէթր թանձրութեամբ, ամբողջովին կրաշագան մածուցիկ հրաբխային աւազաքարերով երկու կողմէն սրբատաշ, Հիւսիսային կողմէն ձեռագործ խրամը մի մեծ աշխատութեամբ և զոհողութեամբ գլուխ հանուած գործ է: Խրամի մէջ լեցուելիք ջրի մակերևոյթին համար որոշուած բարձրութիւնէն աւելի արտաքին փոքր պարիսպին հիմերը որձաքարով շինելէն յետոյ հանդիպակաց կողմը մեծաւաւ որձաքարերով պատ շարեր են խրամի ամբողջ երկայնութեամբ աւելի քան 500 մէթր: Այս երկայնութեան մէջ ջրի հոսանքը արգիլելու և լճացած պահելու համար դէպի լայնութեան իւրաքանչիւր 10—12 մէթր հեռաւորութեան վրայ վերստին նոյն խոշոր որձաքարերով պատեր շինէր են, որոնց մէջ աւազանանման ջուրը լճանալով վերեւէն աւելորդը կը թափուէր իրեն յաջորդող աւելի ցածը գտնուողին մէջ և այսպիսով մէկ կողմէն կը հասնէր մինչև Դլիճորի վերի ծայրը, և միւս կողմէն մինչև Իգաձոր: Բայց ջրի առաւելագոյն մասը կը վազէր դէպի Դլիճոր ուր արդէն պարտէզներ պիտի ոռոգուէին և ջաղացներ դարձուէին այդ ջրով:

Սմպատի համար այս պարիսպը մեծագործութիւն կը համարիմ անոր համար որ, նախ Սմպատի աշխարհաշինութեան

դործը մէն միայնակ այս պարիսպը չէր կարող լինիլ. երկրորդ այդ ընդարձակ պարիսպը առ առաւելն 5—10 տարուան մէջ վերջացած է բացառապէս արքունի դանձարանի ծախքով: Երկրորդ յետագայ շրջաններուն, մասնաւորապէս Զաքարեաններու ժամանակ աւելի հսկայ բուրգեր շինուէր են, պարիսպներու թանձրութիւնները կրկնապատկուէր և եռապատկուէր են, սակայն յետագայ շինութիւններ և յաւելումներ կատարուէր են առնուազն 100—120 տարուան երկար շրջանի մը մէջ, այն ալ ոչ թէ պետական հաշւով, այլ մեծ մասամբ անհատական ծախքերով: Չենք կարող ըսել որ Սմպատի դանձարանը չէր բաւեր աւելի հսկայ և մեծածախ պարիսպներ շինելու, այն ժամանակուան Շիրակի կամ Անիի քաղաքական կեանքի ապահովութիւնը չէր ստիպեր զինքը անկէջ աւելի ամրանալու: Ասպետական քաջութեան համբաւ ունէր Սմպատ դրացի աղգիրու մէջ և ոչ ոք չէր համարձակեր Շիրակի սահմաններուն մօտենալ. երբեմն մօտենալ փորձողներն ալ չարաչար պատժուէր էին իրենց անխոհեմ ձեռնարկին համար:

Յետագայ դարերու մէջ Անիի այդ աստիճան ամրակուող քահաւորումը նոյն ժամանակուան անհաստատ և անապահով դրութեան հետեանքն է. ամեն բոլոր Անիին սպառնացող վտանգէն զգուշանալու համար չգիտէին ինչ միջոցներ ձեռք տանէին: Որովհետեւ ոչ Բագրատունի թագաւորները ոչմէ ու աղգեցութիւնը մնացեր էր և ոչ ալ անոնց հարուստ դանձարանը: Յետագայ մեղի, թուամորթ, և երկրին շահերը պաշտպանելու անհոգ վարչապետներէ (բացի Զաքարէ սպասալարէն) յուսահատ ժողովուրդը, ինքն է յանձն առեր պաշտպանուելու հոգը՝ ինչոր երկրին վարչութեան ուղղակի պարտքն էր: Եկեղեցի շինելու նման, Զաքարեան շրջանին, մեծ բարեգործութիւն է համարուէր պարսպաժահեր և բուրգեր շինելը, և մասնաւոր անհատներ ձգտեր են մէկ կողմանէ իրենց կեանքի ու կաշքի պաշտպանութեան համար, միւս կողմանէ իբրև յիշատակութեան յաւերժական կոթող բուրգեր շինել: Իբրև երկրին տէր և վարչապետ Զաքարէ սպասալարը ունի քանի մը բուրգեր շինած: Իսկ մնացած բուրգերու մեծ մասին վրայ կը գտնենք մասնաւոր անհատներու անուններ, որոնք իբրև բարեգործութիւն կանգներ են իրենց արձանագրած բուրգերը, ինչպէս Տիկ. Շանուշ, ասոր ղուստը Մամ խաթուն, Մխիթարիչ Գանձակեցի, Սարգիս որդի Սամուէլի, մի ուրիշ Սարգիս, Լուստո ևն ևն: Կան շատ մը բուրգեր ալ որոնց վրայ գետեղուած են արձանագրութեան յատուկ քարերը բայց ոև է պատճառով չեն կարողացեր գրել տալ կանգնողներու անունները: Այս հրեւոյթը փաստ է թէ երկրին անապահով վիճակին և թէ վարչական անտուկներուն դա-

տարկութեան. կամ աւելի ճիշտը հասարակութեան տուրքերու հետ իշխաններու և կառավարիչներու անբարեխիղճ կերպով վարմունքին:

Բազրատունիներու կը պարտինք Անիի կաթողիկէն իր վսեմ պարզութեամբ, և նրբակերտ մանուածոյ ջանդակործութիւններով, Բոլորակ Գազկաշէն ս. Գրիգորը Բազրատունի հարստութեան պարծանքն և առանձնապէս Գազիկ Ա.ի մեծագործութիւնն է: Ճիշտ է որ Ներսէս Շինող 7-րդ դարուն առաջին անգամ կանդներ է անոր հոյակապ նախատիպը, սակայն Ներսէսի համար ոչ միայն բաց էր համայն հայութեան քսակը այլևս բիւզանդական կայսրութեան զանձարանը *): Իսկ Գազիկի համար եկամուտի միակ աղբիւր իւր փոքրաթիւ Շիրակեցի բնակչութիւնն էր:

Առանձնապէս սքանչացման արժանի են դոնէ իմ գիտցածս հսկայական հինգ կամուրջներ, Ախուրեան գետի վրայ, որոնց 30 մէթրէ աւելի տրամագծով միակամար աղեղնակապումը այսօրուան մեծ արուեստագէտներու ալ զարմանք կը պատճառէ: Այս կամուրջներու մնացորդները առաւել կամ նուազ չափով կը զանուին Մարմաշէնի (Ղանլիճա) Ղէզաճի, Չըրփըլուի, Անիի և Երուանդակերտի (Հաճի պայրամ պարսկաբնակ գիւղ) մէջ՝ Ախուրեանի Երասխ խառնուած բերնի մօտ: Աւելորդ կը սեպեմ յիշատակել այն փոքր կամուրջները որոնք մեծ թիւ կը կազմեն, բայց երկրորդական տեղ կը բռնեն փայտով կապուած լինելուն պատճառաւ: Ինձ համար ապացոյցի կարօտ չէ որ այս մեծ կամուրջները ամենն ալ կառուցուած են Բազրատունիներու օրով: Ես անոնց մասին պիտի գրեմ առանձին ուսումնասիրութիւն, երբ կը վերջանան այդ մասին իմ հետազօտութիւններս:

Թէ Բազրատունի ժր թագաւորներու օրով շինուած են այդ հսկայական կամուրջները, դեռ որոշ չէ, բացի իրենց արուեստագործական ոճով Բազրատունի շրջանին պատկանելու անվիճելի հաւաստիքներէն: Սակայն Անիի հարաւային ձորի մէջ գտնուող կամուրջը Սմպատի օրով հիմնարկուած կը կարծեմ:

Անիի հարաւակողման ձորին մէջ կան ուրիշ երկու կամուրջներու մնացորդներ ալ, որոնք գետի երկու եզերքներու վրայ խոշոր որձաքարէ հիմքու միջոցաւ կապուեք են մեծամեծ գերաններով: Ասոնցմէ մէկը որ մեծ կամուրջէն աւելի վեր է դէպի կուսանաց վանք անուանուած մատուռի հանդէպ, Աշոտի պարիսպներէն դուրս մնացած քաղաքամասին հետ կը հաղորդակցեք երբ դեռ Սմպատի պարիսպը շինուած չէր: Իսկ միւսը, աւելի վարը

*) Մովսէս Կաղանկատուցի

Ղըզ դալայի մօտերը: Այս կամուրջէն Անիի կողմը անցնողին առջև կը բացուէր երկու ճանապարհ, որոնցմէ մէկը ձորի լանջին վրայ կը ճիւղաւորուէր մէկ գծով դէպի Ղըզ դալա, իսկ միւս գծով կուղղուէր դէպի Միջնաբերդի հարաւ-արեւմտեան կողմի պարսպափակ ցածի բերդամասերը:

Կամուրջին անմիջապէս քովէն բաժնուող միւս ճանապարհը որոշ չափով գետի հետ զուգահեռաբար դէպի վեր գնալէն յետոյ, պատշաճաւոր տեղի մը վրայ, ոլորապտոյտ ձեռագործ ճանապարհով մը կը բարձրանայ մզկիթէն ցած, ուղղակի Աշոտի պարսպին հետ հաղորդակցող դուռը, որնոր այսօր կիսափուլ վիճակի մէջ է, ինչպէս այն գծին վրայ դէպի արեւելք, կուսանաց վանքի մօտ, մեծ կամուրջէն քաղաք մտնելու դուռը, որուն վրայ կը գտնուի բաժարար Սարգիս Մեկենցի մէկ արձանագրութիւնը: Դռնէն մըտնելէն յետոյ ոլորապտոյտ ճանապարհ մը կը բարձրանար դէպի Աշոտի պարիսպին այն դուռը որուն հետքը մնացած է մզկիթին և միջնաբերդի արեւելեան կողմի ձորեղջին վրայ գտնուող անջատ բուրդին մէջտեղերը: Այս երկու կամուրջները իմ կարծիքով գոյութիւն ունեցել են թերևս Աշոտէն ալ առաջ, և յետոյ նոր կամուրջին շինուելէն յետոյ իրենց կարևորութիւնը կորսնցնելով աւերուել են, մասնաւորապէս աւելի շուտ աւերուել է վերի կամուրջը: Վարի կամուրջին հետ հաղորդակցող բերդի դուռը անպայման Աշոտի օրով շինուած է և հաղորդակցութիւնը միմիայն Աշոտի պարիսպին հետ է: Այս պատճառներով ալ ինծի հաւանական կը թուի թէ Սմպատ քաղաքի ընդարձակ պարիսպը շինելէն յետոյ անհրաժեշտ տեսաւ նաև կանոնաւոր կամուրջով մը բերդը հաղորդակցութեան դնել զրոյի հետ՝ եթէ երբէք Սմպատէն յետոյ Գագիկի գործը չէ:

Այս մեծ կամուրջը, որ միւս երկու կամուրջներուն միջին կէտին վրայ հիմնարկուած է մօտաւորապէս քաղաքին ամեն կողմին հետ հաղորդակցութիւնը կը դիւրացնէր:

Հանճարեղ երևակայութեան մի թռիչք է պարիսպէն դուրս Հովիւի եկեղեցին, որուն մասին յաճախ առիթ ունեցել եմ խօսելու և մտադիր եմ առանձին հատորիկով մը ի լոյս ընծայել այդ ճարտարապետական չնաշխարհիկ մարգարիտը: Իր եռալարեկ ձևով Հովիւի եկեղեցին Ձուարթնոցի և Անիի ս. Գրիգորի մանրանկարն է. ներքին կողմէն, որմասիւններէն մեկնող վեց աղեղներու ծայրերը առանց յենարանի կախ մնացած կախարդական երևոյթը, գաղափարով և շինարարական ճարպիկութիւնով մի մեծագործութիւն արժէ: Յատակագծի ձևը և արտաքին ակնահանդ տեսքը մէկ հատիկ օրինակը կը թուի ինծի ամբողջ պատմական ճարտարապետութեան մէջ:

Բազրատունեաց շրջանին կը պարտինք հինգ դմբէթով Առաքելոց եկեղեցին, որ ոչ միայն նշանաւոր է իր առանձնայատուկ քանդակագործութիւններով այլև իր ձևով: Քանդակագործերու տեսակէտով, Շիրակի մէջ 9-րդ դարէն մինչև 11-րդ դար վերածնող ճարտարապետական ոճի երկու այլազանութեան խառնուրդը կը ներկայացնէ, իսկ յատակագծի և կազմութեան ձևով կատարելագործուած հնադոյն ձևի մը շարունակութիւնն է հայ եկեղեցական ոճի մէջ որ կոչուած է արտաքին ազդեցութեան տեսակէտով Բիւզանդիոնի վրայ յաղթանակ տանելու:

Գեղարուեստական ոճի տեսակէտով Բազրատունեաց շրջանին վերածնող հայ ճարտարապետութիւնը երկու տեսակ այլազանութիւններէ անցած է, իրարմէ թէև ոչ օտար, այնուամենայնիւ որոշ չափով տարբեր, ինչպէս մէկ ծնողի երկու հարազատ զաւակները: 9-րդ դարէն մինչև 10-րդ դարու կէսի վերածնութիւնը կազմուած է 5-րդ էն 7-րդ դարու հայ ճարտարապետութեան աւանդական գծերով, իսկ 10-րդի կէսէն մինչև 11-րդի վերջերը երկցող այլազանութիւնը, իր անմիջապէս նախորդին վրայ զգեցած է մի տարազ որնոր իր մանրամասնութեան մէջ աւելի հեռաւոր ասորա-քաղէական աւանդութիւններու հետ կաշիւ է կապել քան մօտակայ ժամանակի ոճերու հետ:

Ահա այս շրջանի հայ ճարտարապետութիւնն է որ Եւրոպական գիտուններէ ոմանք, ժամանակագրական անստոյգ տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած, շփոթեր են յետագայ Զաքարիան շրջանի վերածնութեան հետ և միշտ թեր ու դէմ կարծիքներով Արապական կամ Սելճուքեան ճարտարապետութեան ազդեցութիւններ փնտռեր են անոր մէջ: Սակայն վերջերս, շնորհիւ մէկ երկու ականաւոր գիտնականներու կատարած աւելի մօտէն լուրջ հետազոտութեան պարզուած է որ 9-րդ էն մինչև 11-րդ դարու վերջը ծաղկող հայ ճարտարապետութիւնը ոչ միայն այդ կարծեցեալ ազդեցութիւններէն հեռու է, այլև ընդհակառակը ինքն է որ իր ազդեցութիւնը տարածեր է մինչև հեռաւոր Եւրոպայի վրայ, օժանդակելով մասնաւորապէս Գոթական ճարտարապետութեան վերածնութեան:

Բազրատունի շրջանի բոլոր գործունէութեան արդիւնքը այստեղ հաւաքել յօշուածին նեղ սահմանը չի ներեր. մօտաւոր դադափար մը կազմելու համար կարծեմ այսքանն ալ բաւական է: Գրելը և նկարագրելը երբեք չեն կարող պատկերացնել նոյնութեամբ այն ինչ որ իրականութիւնն է: Համոզուելու, հիանալու և Բազրատունի շրջանին մէջ հայ ցեղին ստեղծագործական տաղանդը դնահատելու համար պէտք է անձամբ տեսնել անոնց թողած յիշատակաբանները, թերևս այն ատեն կը ծնի մեր սրբորին մէջ անոնց արժանաւոր ժառանգներ լինելու վսեմ զգացումը:

Ե.

ՇԷՏՏԱՏԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Շէտտատեաններու շրջանին մէջ ճարտարապետութեան և գեղարուեստներու զարգացման տեսակէտով առանձնապէս աչքի ինկող ոչինչ չեմ գտներ, ընդհակառակը ողբերգակ բանաստեղծ լինել հարկ է Յունաց տիրապետութենէն և Արփասլանի կոտորածէն սկսած՝ մինչև մեծն Ջաքարէի տիրապետութեան փրկարար շրջանը բովանդակ Շիրակի սուգն ու շիվանը ողբալու համար: Ես այստեղ Շետտատեաններու անունով առ առաւելն արձանագրել կարող եմ քանի մը արուեստագիտական այլանդակութիւններ և պատմական վշտառիթ անցքեր որոնք պարզ կերպով ցոյց կուտան Շէտտատեան ըսուած ցեղի վարչական արժանաւորութիւնը և հոգեկան նկարագիրը:

Հարկ չեմ տեսներ այստեղ մի առ մի մէջ բերել Ա. Լաստիվերացու, Վ. Բարձրաբերդցու, Կ. Գանձակեցու և այլոց ողբերգական սրտաճմրիկ հիւսուածքները աւելի քան մէկ դար Շէտտատեաններու օրով Շիրակի գլխէն անցած անլուր աղէտներու մասին:

Հիմնուելով Վ. Բարձրաբերդցու մէկ վկայութեան վրայ, բանասէրներէ ոմանք կեղրակացնեն թէ, Արփասլանի յաղթութենէն յետոյ Անիի առաջին տէր Մանուչէի մօր կողմանէ հայ ցեղի պատկանիլը և հայ կնոջ հետ ամուսնացած լինելը Անիի և շրջակայից բնակչութեան համար մեծ բարիքներ բերաւ, որպէս թէ Մանուչէ ցեղական բնազդներէ առաջնորդուած իր շուրջը հաւաքեց իշխաններն ու աւագները և անուանական կերպով անոնց յանձնեց երկրին ներքին վարչութիւնը Արփասլանի թողած քարուքանդ աւերումներէն քաղաքը վերականգնելու համար:

Ժիշտ է որ պատմական յիշատակութիւն կայ Մանուչէի այդ վարմունքի նկատմամբ և Վարդան Բարձրաբերդցու ըսելով «շինեցաւ քաղաքն Անի ոչինչ պակաս քան զառաջինն»: Բայց ես Մանուչէի վարմունքին մէջ ոչ մի անկեղծութիւն և ժողովրդասիրութեան զգացում չեմ գտներ երբ կը համեմատեմ այդ տոհմի ամբողջ տիրապետութեան պատմութիւնը Անի քաղաքի աւերականութեան հետ, որոնք միաձայնութեամբ կը հաստատեն իմ կարծիքս:

Մեծ քաղաքագլխություն ունենալու հարկ չիկար Մանուչէի համար. իր անձնական անմիջական շահերը կը պահանջէին որ Արփասլանի թողած աւերակները վերականգնուէին, ցրուած ու օտարացած ժողովուրդը վերադառնար, վերստին աշխատէին, չարշարուէին և իր անյատակ զանձարանը լեցնէին, աւերակներ ողբացող բուրի պաշտօն կատարելու համար չէր որ գնեցին Անին, այլ շահելու հարստանալու և անսպառ եկամուտի տէր դառնալու համար ժրպնտ, տաղանդաւոր և բազմաբուռեւտ հայ ժողովուրդի արիւն քրտինքը ծծելով: Մանուչէ ստիպուած էր անմիջապէս հայ իշխաններ ու աւագներ իրեն շուրջը հաւաքելու քանի դեռ երկիրը բողբոջին դատարկուած չէր և անոնց միջոցաւ աղղելու բնակչութեան վրայ: Առանց այդ խորամանկ միջոցին Մանուչէ չէր կարող մոռցնել տալ Անեցիներու նման անկախութեան վարժ և դեռ չայլասերուած ժողովուրդի մը իր մօտիկ անցեալը՝ մէկ կողմանէ իր անկախ օրերու բաղդաւորութիւններով միւս կողմանէ Արփասլանի զազանային կոտորածի բացած խորունկ վէրքերով. դեռ թարմ էր ծնողներու, եղբայրներու, քոյրերու և զաւկներու սրախողխող սատակման ու անարգ բռնաբարմանց յիշատակը՝ որոնց արեան ու արցունքի հեղեղներով ողողուեցան Անիի բազմամարդ փողոցները. դեռ կը ծխային այրուած ու քանդուած շքեղ եկեղեցիներու ու պալատներու անթիւ մոխրակոյտերը: Այս ցաւագին ու վշտամորմօք յիշատակները կամաց կամաց կամ համայնական զաղթի պիտի մղէր ժողովուրդը և կամ վճռական վրէժխնդրութեան, և ասոնցմով ուղղակի պիտի շարձախուէր Մանուչէի յուսածիծաղ ճակատագիրը:

Այս ուղղութեամբ պիտի պահէր Մանուչէ երկրին վարչութիւնը մինչև մօտիկ անցեալի զարհուրելի օրերուն ալանատես ծերերը կը մեռնէին, երիտասարդները կը ծերանային, և մանուկներու ու պատանիներու մտքէն շոգիի նման կը ցնդէր անցած սև օրերու դժոխային պատկերը: Որ աւելին է, մինչև այն ժամանակ Անիի մէջ կը բազմանար մահմեդական բնակչութեան թիւը և կը հաւասարակշռէր ներքին ոյժը:

Ըստ երևոյթին Մանուչէ յաջողեցաւ պատիւներով ու աստիճաններով աւագանին կաշառելով և անոնց միջոցաւ բնակչութիւնը հնազանդութեան յորդորելով, սակայն իր շատ մը անհեռատես վարմունքով ալ չի կրցաւ արմատախիւ ընել ատելութեան ու վրէժխնդրութեան ոգին:

Ամեն աղէտի ու տառապանքի դիմացան Անեցիք, և առժամանակ մոռնալ կեղծեցին մօտաւոր անցեալի սև ցաւերը, թալանուած, ծայրայեղ աղքատութեան դատապարտուած վիճակի մէջ

անտրտուն չ համբերեցին իրենց վրայ դրուած ծանր հարկերուն, սակայն չի կարողացան հանդուրժել ամեն օր իրենց նախնիքներէ պաշտելի յիշատակ և մխիթարութեան միակ ապաստանարան սրբավայրերն ալ մահմետական զէնի անարգ մահիկներով պղծուած տեսնելով:

Անիի մէկ հատիկ զարդ և աշխարհաւոյնակ կաթողիկէին վրայ չէր միայն որ մահմետականի ոսկի մահիկէն արձակուած շողքերը թունաւոր նետի պէս ամեն օր Անեցիներու սիրտը կը խոցոտէր, այլ և շատ ուրիշ սրբավայրեր ենթարկուած էին նոյն սգալի անարգ վիճակին: Ժամանակակից Ա. Լաստիվերտցին սրտառու չ կերպով կը պատմէ թէ Բնչպէս շատ մը եկեղեցիներ քանդուեցան և անոնց մաքուր սրբատաշ քարերով մահմետական կառավարիչներու ապարանքներ հիմնուեցան, հայ ծագում և հայասիրութեան համարը վայելող Մանուչէի և զինքը շրջապատող հայ աւագանիին աչքին առջև: Քրիստոնէութեան անունը նախատինք եղած էր, կը շարունակէ ողբերգակ Ա. Լաստիվերտցին, իսկ կողոպտել թալանել ու սպանելը առաքինութիւն էր բռնակալներու համար, չէին կամենար մինչև իսկ որ Անեցիին իր մարմնի մերկութիւնը ծածկէր, տիրող բռնակալին հաճոյք կը պատճառէր տեսնել իր հպատակները անօթի, ծարաւ, մերկ և ա՛ն ու սարսափի տակ չորացած:

Կասկած կարող է լինել որ հայ ժողովուրդը իր աւագանիներու միջոցաւ. չի դիմեց նոյնիսկ հայասէր կարծուած Մանուչէին և չի խնդրեց որ վերջ տրուին այդ անիրաւ հարստահարութեանց, իրենց ամենամաքուր զգացումները վիրաւորող նախատանաց և ետ դարձուին ժողովուրդին դարաւոր աղօթքներով նուիրագործուած սրբավայրերը, իթիւս որոց նաև քաղաքին ամենատիրելի թագունիներէն մէկուն պանծալի յիշատակ կաթողիկէն: Բայց ամենուն արդիւնքը եղեր է Մանուչէի կողմանէ անտարբերութիւն ու անզգայութիւն և լուռ հանդիսատես աւանդապահ ու բարեպաշտ ժողովուրդի մը խղճին ու հաւատքին դէմ եղած անարգական բռնաբարութիւններուն:

Մանուչէի յաջորդը Ապուղուար երբ չի բաւականանալով Արփասլանի օրէն կաթողիկէի վրայ տնկուած մահիկով, Խլաթէն քերել տուաւ աւելի խոշոր ու ծանրագին մահիկ մը նախորդին փոխարինելու և զայն գերազանցելու համար, այն ատեն Անեցիներու համբերութեան բաժակը լեցուեցաւ Տնտեսապէս քայքայուած դրութեան մէջ եթէ ինքնազուլու չի կարողացան ապստամբել և բռնակալի լուծը թօթափել, զաղանի դիմեցին վրաց Դաւիթ թագաւորին և խոստացան քաղաքը իրեն յանձնել՝ անկաս-

կած առաջին անգամ կաթողիկէին զլուրը ցցուած անարգ մահիկը ուղի տակ ջախջախելու մտադրութեամբ, ինչպէս որ Արփասարան վարուէի էր Սմբատի անգին ջահին և Կատրամիղէ թագուհու մարգաշափ բարձրութեամբ արծաթեայ խաչին հետ:

Դաւիթ թագաւոր սիրով ընդունեց Անեցիներու առաջարկը անմիջապէս եկաւ և Անեցիներու աջակցութեամբ զուրս քշեց Շէտտատեաններու տունը, և առաջին զորքը եղաւ հաւաքել եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, ու վերստին օժմամբ մաքրել տալ կաթողիկէն վաթսուն տարուան մահմեդականի պիղծ ապականուած թիւններէն:

Շատ չանցաւ Դաւիթ մեռաւ և անոր տեղը անցաւ իր Դիմեար որդին: Ասոր օրով Շէտտատեանի վերստին ձգտեցան Անիին տիրանալու, բայց Դիմեար իր քաղաքական աննպաստ կացութեան պատճառաւ, ահամայ յանձն առաւ Անին յանձնել Շէտտատեաններու, սակայն Անեցիք անձնատուր եղան խոյն պայմանով որ անոնք յարգեն խղճի ազատութիւնը և անգամ ալ չի փորձեն կաթողիկէին ձեռք տալ:

Ինչէ վատութեամբ խմորուած ցեղի մը հարազատը, Անիի նոր տէր ուխտադրուժ Փատլուն, հակառակ իր երդմամբ տուած խոստումին, արհամարհելով Անեցիներու խիղճ ու զգացումը, հրապուրուած կաթողիկէի ոսկեղէն, արծաթեղէն մեծ հարստութենէն, փորձեց ձեռք մեկնել և տիրանալ անոր: Սակայն շուտով զգաց իր վատնգաւոր ձեռնարկի աղետարեք հետեանքը և անմիջապէս ետ կեցաւ իր մտադրութենէն ու առասպելական հրազով մը քօղարկեց իր անարգ պարտութիւնը: Վրացւոց կարճատև հովանաւորութենէն շունչ առած Անեցիք այնպիսի սպառնական դիրք բռնեցին, ուրկէց սարսափեցաւ Փատլուն: Անտարակոյս այս անգամ Անեցիք պատրաստ էին կամ մինչև վերջին մարդը կոտորուել կաթողիկէի դրան առջև և Փատլունը մոխիրի վրայ նստեցրել և կամ յաւիտենապէս քշել զինքը մի ուրիշին անձնատուր լինելով:

Այս բնորոշ դէպքէն յետոյ մնացած 60—70 տարիներ, մինչև Ջաքարէ սպասալարի տիրապետութիւնը, Անին տասը տարի յաջորդաբար խաղաղութեան երես չի տեսաւ թէ ներքին բռնակալներէ և թէ արտաքին թշնամիներէ: Ստիպուած էին դարձեալ պարբերաբար դիմել վրաց թագաւորներուն և անոնց պաշտպանութեամբ չեղոքացնել փոքր ինչ ներքին ու արտաքին չարքաները: Այս շրջանին պատկանող յիշատակարաններու, արձանագրութիւններու և պատմագրական էջերու մէջ լեցուն են դառն ժամանակ, չար ժամանակ տխուր բացականչութիւններով: Սպանութիւններ, թալաններ, բռնի մահմեծականացումներ պակաս չէ-

ին երկրին ամեն կողմը և տուրքերու ծանրութեան տակ ճնշուած կը հեծէր ժողովուրդը: Կարող դասակարգը մեծ մասամբ գաղթականութեան մէջ փնտռեց իր խաղաղութիւնը, իսկ միացողներուն համար օր ըստ օրէ կենաց մահու խնդիր դարձաւ այնտեղ մնալը: Յայնքու դաւաճանութենէն զուած, մահմեդականի բռնակալութենէն սարսափած դժբաղդ Անեցիք վերջին փորձ մը ևս կատարեցին յաճախ իրենց բարեացակամութիւնը ցոյց տուող վրաց արքունիքին դիմելով՝ ընդմիշտ ազատելու համար դադանարարոյ Շէտտատիաններու ճիւղաններէն:

Նախանձելի բաղդաւորութիւն պարգևեց Անեցիներուն վրացեաց կողմանէ այս անգամ Մեծն Զաքարէի Անիի և շրջակայից վրայ զօրավար նշանակուելը: Այս դիւցազնական քաջութեամբ օժտուած մարդը, ոչ միայն զօրավար էր, այլև տէր ու թագաւոր Անիի և անոր զրօշակին տակ գտնուող սահմաններուն: Կարճ ժամանակի մէջ երկիրը միանգամայն մաքրեց տնտեսապէս ու բարոյապէս քայքայող և ապականող տարրերէն: Շիրակէն շատ հեռու տարաւ իր տիրապետութեան սահմանները, բազմաթիւ հայ բնակչութիւններ ազատեց մշտաշարժար գերութենէ: Իր բնատուր քաղաքագիտութեամբ այնպիսի բարեկարգ վիճակի մը մէջ դրաւ երկիրը որ յանկարծական թափով սկսեցին ամեն կողմ ծաղկել ճարտարապետութիւն և գեղարուեստներ և ծածկուել ամեն կողմ գեղակիրտ յուշարձաններով:

Մինչև այստեղ պատմական փաստ էր որ ներկայացուցի Շէտտատիաններու աշխարհաւէրութեան նկատմամբ, այժմ ներկայացնեմ քանի մը փաստեր Անիի լուռ բայց պերճախօս ճշմարտութեամբ ազդակող փլատակներու վկայութիւններէն քաղուած:

Իմ բոլոր խուզարկութիւններս ապարդիւն անցան գտնելու համար մեծ կամ փոքր շէնք մը որուն կառուցումը Շէտտատեաններու շրջանին պատկանէր, գէթ բազմատեղու համար թէ անոնց ճաշկը Լ՛նչ դրոշմ դրաւ Բագրատունի շրջանին ծաղկող ճարտարապետական արուեստին վրայ: Կը կարծեմ թէ այսուհետև փրնտուին ալ անօգուտ է, որովհետև ինչպէս կերևի, Շէտտատիաններու օրով զրեթէ ոչ միայն քար քարի վրայ չէ կրցած դնել հայ ժողովուրդը, այլև հինէն միացածներուն մեծ մասն ալ հիմնայատակ քանդուեր են:

Ալփաւսլանին Անին պաշարած ժամանակ, կը պատմուի թէ այնտեղ 1001 եկեղեցիներ պատարագի կանգներ էին: Ո՛ւր մնացին այդ առասպելական թուով եկեղեցիները, որոնցմէ այսօր հազիւ վեց կամ եօթը հատ կարելի է գտնել: Ասոնցմէ ոչ միայն

մեղի չէ հասեր, այլև Ջաքարեան ազատութեան շրջանին ալ չեն հասած: Գիրական Գանձակեցին կը պատմէ թէ Ջաքարէի տիրապետութեան օրէն սկսած շինեցան ըազում վանորայք որ իվաղուց ժամանակէ անտի անընալ էին ի հինիցն Դսմայէլի, վերստին նորոգեցան եկեղեցիք եւ պայծառացան դասք պաշտօնէից, շինեցան եւ նոր վանորայք եւ եկեղեցիք....

Թէև ծաւալով փոքր, սակայն թուով Բաղրատունի շրջանէն ոչ նուազ եկեղեցիներ և ուրիշ հասարակական ու անհատական շինութիւններ շինուեցին Ջաքարեան շրջանին նոյնքան ժամանակամիջոցի մէջ որչափ որ տեղեց Շէտտատեանց տիրապետութեանց դատարկ շրջանը: Անիի մէջ այսօրուան տեսնուած հին Բաղրատունի շրջանին պատկանող 5—6 եկեղեցիներէն զատ մնացած բոլոր եկեղեցիներ, վանքեր ու մատուռներ առանց բացառութեան Ջաքարեան շրջանին կը պատկանին: Անիի ժողովուրդի ընդունակ և տոկուն նկարագրէն կարող ենք հետևենք որ թերևս հնարաւորութիւն ունեցան հրքեմն որոշ չափով շէնքեր շինելու, Շէտտատեաններու օրով ալ, սակայն ինչպէս կերևի Շէտտատեաններ հնարաւորութիւն իսկ չեն տուեր ոչ միայն նորերը շինելու այլև եղածներն ալ պահպանելու, ինչպէս քիչ առաջուան մէջ բերածս Ա. Լաստիվերացու վկայութիւնն ալ նոյնը կապացուցանէր: Նոյն իսկ զարմանալի կերպով կը նկատուի որ նոյն շրջանին պատկանող խաչքարեր անգամ չիկան:

Միջնաբերդի գագաթին մի ահագին պալատ կայ որուն մէջ սկսած Գամսարականներէն մինչև 14-15-րդ դարերու յետին ոստիկանը իրենց գոյութեան որոշ չափով ապացոյց թողեր են, իսկ Շէտտատեաններէն ոչ մի քար: Թուեմ այն ամենը որ յիշատակարաններու ստոյգ լեզուով վկայութիւն է Շէտտատեաններու Անիի մէջ լոկ գոյութեան:

Մաղկոցաձորի կողմէն միջնաբերդ մտնելու դրան առջև կատարուած պեղումներու ժամանակ զտնուեցան Շէտտատեաններէ մնացած արձանագրութիւն մը (մեծ մասամբ անընթեռնելի և յետին ժամանակներու պատկանող) և կողիտ ու անճաշակ քանդակագործութեամբ պարսկական տոբլէ մը: Ահա այս առիւծն է Շէտտատեաններու շինարարական և գեղարուեստական ճաշակի միակ վկան: Անտարակոյս հայ վարպետի մը գործ է, սակայն ինչ յառաջդիմութիւն կարելի էր սպասել արուեստագործ դասակարգէ մը որ 60—70 տարի անպտուղ անգործութեան դատապարտուած էր, ընականաբար արդիւնքը պիտի լիներ այդ առիւծի անճաշակ քանդակագործութիւնը:

Միայն քսան տարի Անիի տիրապետող յոյնը գէթ քանի մը

ճաշակաւոր քանդակագործութեամբ սիւններու ու խորխորաններու մնացորդներ թողեր է պալատի հիւսիս արեւելեան մեծ սրահին մէջ նախկինին վրայ կատարուած նորոգութեան մը կամ փոփոխութեան մը առթիւ: Բայց Շէտտատիաններու գործը եղեր է վայելել հինները որչափ ժամանակ որ հնարաւոր էր, այնուհետեւ ալ առանց դրսէն նոր քարմը տաշելու պալատին մէկ մասը քանդելով միւս մասը գոհնիկ կերպով կարկատել:

Փաստացի կերպով Շէտտատիաններու մէկ ուրիշ գործն է Անիի աւագ դրան մօտ մէկ հատիկ բուրգի մը թանձրացումը, դուցէ և մի քանի հատի՛ դատելով ոմանց արուեստագործութեան ժամանակակից համարուելու նմանութիւնէն: Այս զոհաբերութիւնը կատարել է բացառաբար Անիի առաջին մահմետական տէր Մանուչէն, անշուշտ իր անձնական շահերու և կաշիին պահպանութեան համար՝ քան ժողովուրդի ապահովութեան: Տարակոյս չիկայ որ այսքանն ալ կատարուած է դարձեալ մինչև շապիկը մերկացած Անեցիներու ձրի աշխատութիւնով: Թէև վերջին Շէտտատեան տէրերու օրով, սակայն փաստ է որ այդ բուրգերուն մէջ կան լոկ քաղաքի բնակչութեան անհատական ծախքերով ալ շինուած ինչպէս Արրահամ ոմն 1180 թուին իր սեփական ծախքով թանձրացուցեր է բուրգերէն մէկը: Արդեօք քանի ուրիշներ պիտի գտնուէին այսպէս եթէ հնար լինէր ամբողջական պարիսպներու պեղումներէ դատ վար առնել նաև Զաքարեան շրջանին նոր թանձրացումով ծածկուած հին բուրգերուն թանձր վարագոյրները:

Ահա ասոնք են Շէտտատիաններէ մնացած ամբողջ ճարտարապետական հարստութիւնը, ասկէց դատ բան մը գտնել անկարելի է:

Մօտաւորապէս եօթը դար Անիի կենդանութեան երկար շրջանին մէջ գեղարուեստական և շինարարական գործունէութեան պերճախօս դատարկութեամբ կը փայլի Շէտտատիան ցեղը իր հոգեկան ու ֆիզիքական արիւնարբու նկարագրով:

Անոնց օրով ժողովուրդը Շիրակի սահմաններուն մէջ իբր գութնաւար եղ, իբր բեռնամարտ գրաստ և իբր կաթնառ կով կամ ոչխար և ապրեցուցեր են ու կերակրեր այնչափ որչափ որ պէտք էր առոյգ ու կորովի պահելու համար, որպէսզի անոնց քրտնաշան աշխատութեամբ իրենց անյատակ զանձարանները լեցնեն: Եւ շատ կը զարմանամ որ այժմ կը գտնուին բանասէրներ, որոնք այս քաղաքակրթութեան պատուհաս ցեղին մէջ կը գտնեն աշխարհաշինութեան վարչական ձիրք և այս ողբալի շրջանին վրայ կը նայեն որպէս՝ Բագրատունի թագաւորութեան վերածնութեան:

Զ.

ԶԱՔԱՐԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Զաքարէ սպասաւարի անունը հայոց պատմութեան մէջ նըշանաւոր տեղ բռնած է ոչ միայն քաղաքական և տնտեսական կեանքի բարւոքմամբ, այլև ճարտարապետութեան ու գեղարուեստի մի նոր վերածնութեամբ: Այս դիւցազն իշխանի տիրապետութեան հետ անմիջապէս սկսեց ծաղկել գեղարուեստ մը, որ իր ուրոյն ոճով ոչ նուազ պատուաւոր տեղ ունեցաւ հայ ճարտարապետութեան նախընթաց վերածնութիւններու շարքին մէջ: Շատ արդարացի պատճառներով թէև մեծագործութիւններ չարտադրուեցան Զաքարեան շրջանին մէջ, սակայն գեղարուեստականութեամբ և յարամասունքներու ներդաշնակ դասաւորութեամբ նախորդներուն հետ մրցող գերազանց նորութիւններ ստեղծուեցան:

Զարդաքանդակներու տեսակէտով, Բագրատունեաց շրջանի վերածնութիւնը ստեղծեց հին աւանդութիւններու վրայ դարգացած երկրաչափական գծերով մանուածոյ քանդակագործութիւններու գերագոյն կատարելութիւն մը. չէ մնացած երկրաչափական ուղիղ ու կոր գծերով կազմուած զարդաքանդակի ձև մը, որ Բագրատունի շրջանի գեղարուեստի վերածնութիւնը իրեն սեփականութիւն չի դարձներ. բարդ հիւսուածքներու անհունութիւն մը և մէն քան զմիւսը գերազանցելու բուռն մրցում ակներև է արուեստագէտներու կողմէ:

Շատ քիչ ձևերու մէջ աւանդապահ եղած են հայ ճարտարապետներ նախնիքներու ստեղծած վերածնութիւններու նկատմամբ. բայց ինչ որ պահած են 5-դ դարէն սկսած մինչև հայ արուեստին վերջին անկումը, կարծէք խորհրդաւոր նուիրագործութիւնով մը կապուած էին այդ ձևերուն հետ և գործածեք են միշտ միևնոյն տեղերուն վրայ և միևնոյն համաչափութիւններով: Ուղղագիծ քառակուսի և բոլորակի շրջանակներով մանուածոյներ մինչև 5-դ դարու հնութիւն ունին հայ ճարտարապետութեան մէջ և պահուած են մինչև վերջը, սակայն այն ոճը վերին աստիճան ակնախտիկ ճոխութեան հասաւ Բագրատունի վերածնութեան մէջ. անհամապատասխան չափերով բոլորակի շրջանակներու օղակաւորութեամբ երեզներ, պսակներ, մեծ ու փոքր պատուհան-

ներու շրջանակներ, Բաղրատունի շրջանին զարգացան: Այս շրջանն էր նաև գեղաքանդակ խաչքարերու ծնունդ տուողը ժամանակին յատուկ ոճերու խառնուրդով քանդակազարդուած:

Ջաքարեան շրջանի ճարտարապետական ոճը մեծ մասամբ հաւատարիմ մնալով բացառապէս Բաղրատունի շրջանին վերածնունդ ոճերուն, զգալի կերպով յեղաշրջման ենթարկեց քանդակադործութեան ճիւղը: Այս շրջանին մանուածոյները թէև իրենց հրապոյրը չի կորսնցուցին, սակայն անոնց մէջ քանակի և կարկինի դերը կատարեց արուեստագէտներու ձեռքի ճարտարութիւնը. նախկին ուղիղ կամ կոր գծերով կազմուած չոր մանուածոյները փոխարկուեցան տերևալից ու ծաղկալից գողտրիկ հիւսուածքներու: Հին շրջանին մէջ անշատ անշատ քանդակուած վարդեր ու ծաղիկներ աւելի մօտեցան բնականի, առանձին ցօղուններով միացան մայր ոստերու հետ: Միայն տերևալից ու ծաղկալից ոստերու ակնահաճոյ պատկերացումներով չի բաւականացաւ. այս շրջանի գեղարուեստագէտներու ճաշակը, ընութեան բոլոր կենդանութիւնը անդրադարձնելու ձգտեցան իրենց կանգնած շէնքերու պատշաճ մասերուն վրայ, և խառնեցին իրենց ճոխ հիւսկէնները ամեն տեսակ վայրի ու ընտանի թռչուններով և կենդանիներով:

Թռչուններ և կենդանիներ քանդակելու մէջ, հայերը ուշագրաւ յառաջդիմութիւն ըրեր էին 5-դ և 7-դ դարերուն մէջ. սակայն Բաղրատունի շրջանի վերածնութիւնը միանգամայն մոռացութեան տուած էր նախնեաց մշակած այդ ճիւղը: Այս շրջանին ամենէն կատարելագործեալ նմոյշն է Անիի բոլորակ ս. Գրիգորի մէջէն գտնուած Գաղիկ Ա.ի արձանը, որնոր իր մէջ ըստ բաւականի մարդակազմական համաչափութիւններ ունենալով հանդերձ կոփման մէջ շատ նախնական է:

Ջաքարեան շրջանը վերստին կեանք ու կենդանութիւն տուաւ Բաղրատունիներու օրով օրհասական վիճակի հասած կենդանիներ և թռչուններ քանդակելու արուեստին բոլորովին նոր ոճով և նոր ուղղութիւնով: Բայց ինչպէս կերեի մարդոց պատկերներ քանդակելու ճիւղը դարձեալ չի մշակուեցաւ: Այդ ճիւղին վերաբերող ոչ մի լաւ նմոյշ չէ հասած մէջ:

Նկարչութիւնը ոչ նուազ զարգացման ճամբու մէջ էր Ջաքարեան շրջանին, բայց մանրանկարչութեան արուեստը իր ժամանակակից շատ մը ազգերու արուեստներուն հետ մրցելու աստիճան նախանձելի բարձրութեան հասաւ:

Մեր ժամանակի ճաշակով քանդակագործութեանց մէջ եթէ մի զգալի թերութիւն կայ, այն ալ երբեմն անոնց արտակարգ

կերպով խնդրուած լինելն է, որոնք թէև շատ մօտէն դիտողներու համար հրապուրիչ և զրաւիչ են, սակայն հեռուէն տեսնողներու համար կորսնցնելով իրենց զնահատելի մանրամասնութիւնները, կը կորսնցնեն նաև իրենց հրապուրը: Այնուամենայնիւ ինքզինքս անխրաւացի կը գտնեմ այս քննադատութեան մէջ, պահանջելով որ այն ժամանակուան արուեստագէտներ անպայման ի նկատի ունենային մեր այսօրուան ճաշակը:

Առանձնապէս Զաքարեան շրջանի վերածնութեան սեփականութիւններն են գոյնզգոյն քարերով մոզայիք պատեր, հորիզոնական մոզայիք առաստաղներ, դրանց սլծալարթիթ շրջանակներ և պսակներ (corniche), նոյնպէս նաև սլծալարթիթ քանդակներով սեանց խոյակներ: Սլծալարթիթի և մոզայիքի ոճերը շատ բազմակողմանի կերպով մշակուած են Զաքարեան շրջանին և գրեթէ առանց բացառութեան տեղ զրաւած են բոլոր ժամատուններու, անհատական և հասարակական շինութիւններու մէջ:

Ամենէն նշանաւոր տեղը կը բռնեն այս շրջանին մէջ անդուգական մտքի թռիչքով գեղազարդուած խաչքարերը, ոչ միայն դադափաբը, բազմատեսակ զարդերուն ներդաշնակ պատշաճութեամբ դասաւորումը, այլև հրաքիտային անընդունակ աւաղաքարի վրայ անհաւատալի նրբութեամբ մաքուր քանդակագործումը սքանչացում կը պատճառէ ամեն դասակարգի արուեստագէտներու:

Զաքարեան շրջանի ճարտարապետական ոճը թէև ընդհանուր Հայաստանի մէջ չի տարածուեցաւ, սակայն մի միայն Շիրակի սահմաններուն մէջ ալ կղզիացած չի մնաց. Սիւնեաց աշխարհը ամբողջովին պննազարդուեցաւ այս ոճով գողարիկ յիշատակաւորաններով: Թէև թուով ցանցառ, ազդեցութիւնը զգալի եղած է Բարձր Հայքի, Վանանդի և Արարատեան գաւառներու մէջ: Արարատեան գաւառի մէջ մինչև այսօր կանգուն մեղ հասած Յօհաննայ վանքի ժամատունը Զաքարեան շրջանի վերածնութեան պարծանքն է: Այս ժամատան մէջ ոչ միայն կը տեսնենք ճարտարօրէն գաղափարուած ու քանդակուած զարդաքանդակներու բազմազանութիւն մը, այլև շինարարական ոճի (construction) մէջ այնպիսի հետաքրքրական մասեր, որոնցմէ մենք այսօր իսկ կարող ենք օգտուել քարահատութեան, տարողութեան, և խնայողութեան տեսակէտով:

Ձեռք կարող մոռնալ այս շրջանին պատկանող Այրի վանքի քարափոր եկեղեցիներն ու ժամատուները, որոնք մեծագործութիւն համարուելու չափ զմայելի կերտուածքներ են: Անիի մէջ շատ կան քարափոր եկեղեցիներ, ժատուներ և ժամատուներ, սակայն անոնցմէ ոչ մէկը չի կարող հաւասարիլ Այրի վանքի քա-

բաժնորհներուն. այս վերջինս ամենէն աւելի փորձուած արուեստագէտներուն անգամ անհաւատալի պատրանք թուելու չափ ներբութեամբ, համաշափութեամբ և վայելչութեամբ կերտուած է ընդհանրապէս. պէտք է շատ ուշադրութեամբ քննել տեսնելու և համոզուելու համար թէ գեղեցիկ սիւներ, խոյակներ, խարխիւներ և ասոնք իրարու միացնող աղեղներ ու կամարներ միակտուր զանգուած են կոչաւ ապաւսածին մէջ նրբին հաշիւներով կերտուած:

Գալով մասնաւորապէս Անիի մէջ. Ջաքարեան շրջանի ճարտարապետական նմուշներ բազմաթիւ են: Զարտարապետական գլուխ գործոց է Անիի Առաքելոց եկեղեցւոյ գաւիթը ամենայն հաւանականութեամբ 13-րդ դարու կէսին մօտ շինուած՝ Պահլաւունի ցեղին պատկանող կղերականներու նախաձեռնութեամբ որն որ իրենց սեփական աթոռ լինելէ զատ նաև այդ ցեղի հոգևորականներու դամբարանն էր: Այս գաւիթին մէջ ցանկացողը կարող է այսօր իսկ տեսնել թէ Անիցի վարպետներ որ աստիճան ճարտարութեամբ կարող էին գոյնզգոյն մեծ ու փոքր քարերով մոզայիք առաստաղներ շինել շրջապատուած գեղեցիկ շրջանակներով: Զիրար խաչաձևող կամարներու և աղեղներու ու անոնց խաչուածն գոյացող միջոցներ սլծալաթթիթ գլխաւորելու կամ մոզայիք առաստաղով ծածկելու ոճը զազափարով ճարտարապետին տաղանդը իսպառ անպտուղ պիտի անցնէր, եթէ Անիի մէջ չի գտնուէին կիրթ ու մշակուած ճարտարապետներու զազափարները իրականացնելու կարող արհեստաւորներ: Շինարար արհեստաւորներ Անիի շրջանին մէջ անմրցելի առաւելութիւններ ունեցեր են, անոնց ճարտարութեան և կարուսթեան ապացոյցներն են քանի մը դարեր անցնելէն յետոյ մեզ հասած շինուածքներուն փլատակ վիճակի մէջ անգամ զմայլեցուցիչ նրբութեամբ փայլելու:

Մանուածոյ զարդաքանդակներու նոր վերածնութեան. ինչպէս նաև կենդանեաց ու թռչնոց քանդակագործութեանց 13-րդ դարու ոճին ներկայացուցիչներն են Անիի մէջ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (Նախշի) եկեղեցին, Լըզ դալայի եկեղեցին, 1893 թուականին պ. Ն. Մառի պեղած ս. Գրիգորը Մաղկոցաձորի գլխին պալատ կարծուած շէնքին դուռը և նոր պեղուած վաճառատանց դռները, կուսանաց վանքը և ուրիշ բազմաթիւ հատուկորոշ ֆեսցորդներ որոնք ձևերու անսահման առաջնութիւն մը կը ներկայացնեն: 13-րդ և 14-րդ դարերուն շատ ընդհանրացած և հաճելի դարձած մի ոճ էր արտաքին դրանց մըող ճակատներ և առաստաղներ աստղաձև մոզայիքներով զարդարել և այդ մոզայիքներու իւրաքանչիւր քարերը առանձին տեսակ քանդակել: Դրանց ճակատներ կան որոնք հարիւրաւոր աստղաձևերով, տարրանկիւ-

նի, բազմանկիւնի, կամ քառակուսի հարիւրաւոր. քարերով են կազմուած, և այդ քարերուն իւրաքանչիւրը առանձին տեսակ նուրբ ու մանրիկ քանդակներով զարդարուած են: Այս ոճի դռներէն են Բաղրատունեաց պալատ կարծուած շէնքին դուռը, Գագաշէն բոլորակ ս. Գրիգորի մօտ պեղումներով բացուած մի դուռ, և մասնաւորապէս ուշադրութեան արժանի են վերջին տարիներս պիղումներով բացուած զոյգ մը վաճառատանց արտաքին դռներ: Այս վերջինս ոչ միայն իր արտաքին մոզայիքներով նորութիւններ տուաւ, այլև մեզ ըստ բաւականի զաղափար տուաւ վերջին շրջանի Անեցիներուն շուկաներուն և վաճառատներուն վրայ:

Ձոյգ վաճառատները շատ հետաքրքրական են իրենց ներքին ընդարձակ բացօդեայ բակով և երկյարկանի շուրջանակի փոքր սենեակներով, որոնք առանձին խանութներ էին հաւանականաբար, ինչպէս որ այժմ ալ շատ կան նոյն ձևերով խաներ Ճաճկաստանի ու Պարսկաստանի քաղաքներուն մէջ: Ներսի կողմէն ոչ նուազ վայելուչ էր վաճառատունը իր գեղեցիկ moulure ներով շրջանակուած դռներով, գոյնզգոյն քարերով իրարու մէջ հագցուած դրանց ճակատներով: Ինծի կը թուի թէ այդ զոյգ վաճառատանց փողոցին վրայ տակաւին որոշ չափով պահուած կան նմանօրինակ շէնքեր, որոնց պեղումը խիստ չահեկան նորութիւններ պիտի տայ Անեցւոց առևտրական կամ վաճառականական կեանքին վրայ:

Արդեօք ամբողջ քաղաքը ինչպէս պճնազարդուած էր այսպիսի գեղարուեստական շքեղ շէնքերով: Որ, երբ Չարմաղանը քաղաքը առաւ, առաջին անգամ յափշտակուած անոր ընդհանուր վայելչութենէն, անմիջապէս հրամայեց որ քաղաքը կոտորեն ու թալանեն, սակայն միանգամայն անփնտաս պահեն բոլոր արհեստաւորները: Ուստի կանանց և աղջիկներու հետ միաժամանակ դատեցին բոլոր արհեստաւորները և բանակին հետ գերի վարեցին: Անտարակոյս Չարմաղանի նպատակն էր նոյն արհեստաւոր գերիներու ձեռքով շէնքընել այն վայրենի ու խռպան երկիրները, ուր իր կեանքը անցուցեր էր:

Միջնաբերդի պեղումները մեզի ցոյց տուին Անեցի արհեստաւորներու փայտի վրայ փորագրելու մէջ ունեցած բարձրագոյն կարողութիւնը: Հիւսիս արևելեան մեծ սրահին մէջէն գտնուեցան զարդաքանդակ փայտեայ աղեղներ որոնք յունաց ժամանակ կանգնուած քարէ սիւները կը միացնէին իրարու. այս աղեղները թէև այրած ու ամփոցած, սակայն բնաւ չեն կորած անոնց վրայ աննման ճարտարութեամբ փորագրուած ծաղիկազարդութիւններն ու թռչնոց բարձրաքանդակ պատկերները: Փայտի քանդակա-

գործութեան Բազմաթուղի շրջանէն մնացած նմոյշներ ալ գտնուեցան այն ժամանակի ոճով, սակայն երբէք չէ կարելի համեմատել Ջաքարեան շրջանի քանդակագործութեան դանակի ճարտար հարուածներուն հետ, որոնց ներքե կոշտ փայտը արտակարգ կենդանութիւն ստացեր է: Միջնաբերդի պեղումներու ժամանակ, պալատի հարաւային մասին մէջ, ուր կայ ջրամբարը, գտնուեցան դոյնղղոյն նկարագրողուած առաստաղի տախտակներ, որոնց զեղարուեստական ոճը շատ համանմանութիւններ կը ներկայացնէր ածխացած փայտի քանդակագործութեան հետ, անտարակոյս այս երկու սենեակները միաժամանակ զեղազարդուած էին նոյն ժամանակ պալատին տիրացող իշխանապետի մը ճաշակին համաձայն. բայց Բրը, թր իշխանի օրով, այդ չէ կարելի ճշտել որոշել, սակայն անոր հաւանական ժամանակը կարելի է դատել արուեստագործութեան ոճէն, որուն համանման նմոյշները շատ կան դուրսը քաղաքին մէջ քարերու վրայ փորագրուած և ունենք ժամանակագրական ստոյգ տեղեկութիւններ անոնց մասին: Շատ պարզ է, որ նախ քան Ջաքարեան շրջանը այս ոճը ամենևին դոյութիւն չունէր Անիի ու շրջակայից մէջ. իսկ մեծ Ջաքարէի օրով, այսինքն 13 դարու սկզբին ալ նոյնքան կատարելութեան հասած չէր, որպիսին է փայտի փորագրութիւնը, Լուսաւորիչ և Ղըզղալայի եկեղեցիները ունին այս ոճի նմոյշները, բայց անոնց մէջ ոտտերու աւելի բնական ճկումներ, տերևներու աւելի շնորհալի համալսութիւններ չկան, ինչպէս փայտի քանդակի վրայ բնականաբար աւելի ուշ ժամանակի զարգացած արուեստ արդիւնք է փայտի քանդակագործութիւնը: Բայց որ 14 դ դարու չի հասներ դարձեալ ապացոյցը կը գտնենք անոր տերևներու ոճին մէջ, որովհետև 14 դ. դարը նոյն մանուածոյներու մէջ տերևներու մի առանձին ոճ կայ որ 13 դ դարուն մէջ անկարելի է գտնել, և յատուկ է միմիայն 14 դ դարուն: Հետեւաբար պալատի քանդակագործ փայտեայ աղեղներուն ամենահաւանական ժամանակն է 13 դ. դարու առաջին և վերջին կէսերուն մէջ տեղ: Ջաքարէի կեանքի կարճ տևողութիւնը միանգամայն աղետաբեր եղաւ ոչ միայն Շիրակի ու անմիջական շրջակայից, այլև ամբողջ հայաբնակ գաւառներու համար. անոր կեանքով վերջացաւ այն ահ ու սարսափը, որ տարածուած էր շրջապատող զաւանաբարոյ ցեղերու վրայ, և կամաց կամաց սկսեցին անոնք իրենց շահատակութիւնները հեռուէն:

Ջաքարէի մահուամբ երկրին հասած քաղաքական ու տնտեսական անփոխարինելի մնացը անմիջապէս զգալի չեղաւ բնակչութեան, ժողովուրդը կը կարծէր թէ Ջաքարէի հեռատես քաղա-

քաղիտութեամբ, հեռատես և լուսամիտ վարչականութեամբ ստեղծած ապահով կազմակերպութիւնը պիտի կարողանան պահել անոր յաջորդները, և նոյնքան անձնութիւնութեամբ ու բարեխղճութեամբ պիտի պաշտպանեն հանրութեան շահերը: Ահա այդ համոզման և ծայրայեղ վստահութեան հետեանքն էր որ, իրենց ոյժին և կազմակերպութեան վրայ վստահ անիցիւնները առանց վայրկեան մը իսկ վարանելու, անարգանօք սպաննեցին Չարմազանի ղեկավանները. սակայն շատ շուտով քաղեցին իրենց անխոհմ վարմունքին և անմիտ վստահութեան դառն պտուղը: Իրենց արժանաւոր կարծած իշխանները լքուած փախստական եղան իրենց կեանքն ու գոյքը ճակատագրին յանձնելով առանց վայրկեան մը իսկ օգտուել գիտնալու ժողովուրդի ըստ ամենայնի թարմացած և ապահով յաղթանակի համար մինչև վերջին շունչը դիւցազնաբար կռուելու պատրաստ տրամադրութիւններէն:

Թաթարաց արշաւանքը նոյնքան համատարած եղաւ որչափ Արփապանի արշաւանքը. սակայն նոյնքան դէպի արագ կործանում չի տարաւ հայ ժողովուրդը որչափ Արփապանի արշաւանքը: Թաթարները նիւթական հարստութենէ զատ գրեթէ ուրիշ ակնկալութիւններ չունեցան, թէև շատ ծանր հարկեր դրին հայ ժողովուրդին վրայ, սակայն վարչական ներքին կազմակերպութեան ձեռք չի տուին. նախկին վարչապետներ և կառավարիչներ իրենց պաշտօններու մէջ վերահաստատուեցան լայն իրաւունքներով: Ինչ որ աւելի նշանակելի իրողութիւն է, ամենակին չունեցան մահմեդականներու կրօնական մոլեռանդութիւնը և չի հալածեցին քրիստոնէութիւնը: Իսկ պարբերաբար քանի մը թաթար կառավարիչներու քրիստոնէութիւն ընդունելը աւելի նպաստեց հայերուն աւելի խաղաղ և բարգաւաճ կեանք ունենալու, որով նաև ծաղկեցաւ ճարտարապետութիւնն և զեղարուեստը: Որչափ որ տուրքերու ծանրութեան տակ ճնշուած էին թաթարաց տիրապետութեան տակ զտնուող հայաքնակ զաւաճները, սակայն այս տնտեսական տաքնապը, ապագայի մեծ յոյսերով, սիրով տանելու տրամադիր էին խղճի ու եկեղեցւոյ անսահման ազատութեամբ մխիթարուած և ժամանակաւոր աստուածային պատուհաններ համարած էին իրենց կրած անձնական վիշտերը: Հաւատացած էին որ պիտի անցնէին դառն օրերը, դարձեալ պիտի վերականգնէր երկիրը, և իրենք մշտնջենապէս պիտի ապրէին իրենց բնիկ հայրենիքին մէջ, այդ պատճառաւ ալ անընդհատ շիներ են մեծ ու փոքր զեղարուեստական շէնքեր մինչև այն դժբաղդ օրերը, երբ Անեցիք և ջրջակայ հայաքնակ զաւաճները իրենց փրկութիւնը փնտռեցին դաղթականութեան մէջ:

Վերջին անգամ հայոց զաղթականութեան մեծ հոսանքին շարժառիթը Շէտտատեան շրջանի վերանորոգման իրական երկրպագու էր: Մահմեդականներ սկսեցին մուտ գտնել թաթարաց արքունիքը և անոնցմէ հարկահան օստիկաններ նշանակուեցին հայաբնակ գաւառներու վրայ, որոնք հակառակ թաթար խաներու բարեացակամ տրամադրութեան անյուր հարստահարութիւններ սկսեցին էին գործ դնել և կամաց կամաց մոլեռանդութեամբ բոլորքուած եկեղեցիներ ու վանքեր կողոպտել ու աւերել: Շատ նանցած թաթարներու մէջ ալ մահմեդականութեան մեծ ծաւալ տառնալը վերջին հարուածը տուաւ հայաբնակ գաւառներու բնակչութեան տաժաժ յոյսերուն: Բազմաթիւ օրինակներ տեսնուեցան անյուր խժոժութիւններու, սպանութիւններու և յանուն քրիստոնէութեան անվերջ նահատակութիւններու՝ մահմեդականացած թաթար խաներու ձեռքով:

Նիւթապէս քայքայուած *) խղճի ու զգացումներու ազատութիւնը բռնաբարուած հայ ժողովուրդը այս անգամ վերջնականապէս վճռեց բուռն թափով համայնական այնպիսի զաղթականութեան մը, որով երկրի ամբողջական կործանումը յայտնի եղաւ նոյն իսկ հարստահարող խաներուն: Էպուսայիտ Պնհատուր խան Անիի մզկիթին վրայ փորագրել տուած իր հրովարտակով իզուր աշխատեցաւ ժողովուրդը զաղթականութենէ ետ կեցնել, խոստանալով անոնց մեծամեծ ազատութիւններ և հարկերու բաշխումներ: Վերանորոգուած արիւնարբու մահմեդական տիրապետութեան մղձավանջը սոսկում էր պատճառած, չէին կարող հաւատալ էպուսայիտի մը ժամանակաւոր խոստումներուն, անտարակոյս յետագայ մահմեդական կառավարիչներ աւելի խիստ տանջանքներու պիտի ենթարկէին զիրենք, պիտի քանդուէր ու պղծուէր ամեն սրբութիւն, ուստի աւելի նախապատիւ սեպեցին երկրէն, հայրենի հողէն ու ջուրէն, միայն պահել խղճի ու կրօնքի ազատութիւնը, կեանքն ու պատիւը:

Ահա այս մեծ զաղթականութեամբ, աւելի քան 300 տարի անընդհատ ծաղկող քաղաքներու թագուհի Անին իր ընդարձակ շրջակայքներով ամայի անապատի փոխուեցաւ և անոր մէջ տգրուկի նման, ժողովուրդի արիւնը քամող բռնակալներ, ժամանակ մը ևս աւերակներ ողբացող բուերու նման սպասելէն յետոյ, իրենք ալ կորան անյայտացան: Այդ ժամանակէն իվեր այլևս

*) Առաջելոց եկեղեցւոյ վրայ Աղբու-դայի արձանագրութենէն շատ պարզ կերպս որ 1800 թուականին Անին արգէն վերջին աստիճան աղքատ ու խեղճ գրութեան հասած էր:

Անին տխուր գերեզմանական լուսթեան սև քողով մը ծածկուած մնաց:

Գաղթականութեան հոսանքէն կամայ թէ ակամայ ետ մնացող հայեր, հիասթափուած ու մեղմացած խաներու ձեռքին տակ մի կերպ իրենց գոյութիւնը պահպանեցին, ու նոր կեանք ստեղծելու աշխատեցան: Բնիկ հողին վրայ շարունակեցին կանգնել եկեղեցիներ, ժամատուններ, մատուռներ ու գեղաքանդակ խաչքարեր հայրենաւանդ գեղեցիկ ոճերով: Այս կենսունակ ժողովուրդին ինքնուրոյնութեան, նկարագրին, գեղարուեստին և վերջապէս փոքր ի շատէ արեան գնով ձեռք բերած խաղաղութեան վերջին հարուածը տուաւ Շահաբաս, ամբողջովին քշելով երկրի արհեստաւոր ժողովուրդը Պարսկաստանի մէջ պարսկական արուեստի նոր վերածնութիւն մը ստեղծել տալու համար: Այս սգալի անցքէն ալ մեզի յիշատակ մնաց Զուղայն իր աւերակներով և գերեզմանատունը, կանգուն ու կիսականգուն գեղաքանդակ բազմահազար խաչքարերով:

